

ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԵԳԱՐՑԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

I. ԲՆԱԿԱՏԵՂԻՆԵՐ ԵՎ ԿԱՑԱՐԱՆՆԵՐ

Ուշ բրոնզի դարաշրջանում Հայաստանի ամբողջ տեղիտորիան ծածկված էր բնակատեղիների խիտ ցանցով, որոնք ներկայացնում էին ցիկլոպյան ամրապարիսպ բերդերին կից բնակելի ու տնտեսական կառույցների կոմպլեքսներ՝ հին դամբարանադաշտերի զգալի տարածություններով: Միայն Գավառագետի հովտում, ներկայիս Կամո քաղաքի շրջակայքում ուշ բրոնզեդարյան 22 բնակատեղի է նշվում: Սևանի ավազանում այգպիսիների թիվը հասնում է հարյուրի: Տասնյակ-հաբյուրավոր հին բնակավայրեր են հայտնաբերված Արարատի և Արադածի փեշերին, Զավաթի, Թռեղքի, Արցախի, Շիրակի, Տաշիր-ձորագետի, Վասպուրականի և շատ ու շատ այլ վայրերում:

Ցավոք, նշված բազմաթիվ ու բազմատեսակ հուշարձաններից առաջժ մասնակի ուսումնասիրության են ենթարկված միայն մի քանիսը, այն էլ Սովետական Հայաստանի և Անդրկովկասի շրջանակների մեջ:

Առաջատյան բնակատեղիներ: Ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղիների ուսումնասիրության սուղին փորձը կատարվեց 1896 թվականին, երբ ռուս նշանավոր հնագետ Ա. Ա. Իվանովսկին, Ուրարտական Մենուախինի քաղաքի ուսումնասիրության առիթով հնագիտական պեղումներ ծավալեց Արարատի հյուսիսային լանջին: Այժմյան Թաշ-բուրուն գյուղի սահմաններում, նրանից արևելք ու հարավ-արևելք, նա ուսումնասիրեց էրիկուախի ցեղին պատկանող 3 խոշոր բնակատեղիներ՝ քարե շինությունների ու ցիկլոպյան անառիկ բերդերի մի քանի կոմպլեքսներով, որոնք ուսումնասիրողի կարծիքով ամենաբերկրաբան են

ողջ Կովկասի շահանիշով: Բնակելի, տնտեսական կառույցների, ցիկլոպյան ամրոցների հրատարակված հատակագծերն ու հնագիտական սակավաթիվ իրերը ցույց են տալիս, որ ուսումնասիրվող հուշարձանները պատկանել են մ.թ.ա. XI—IX դարերին: Սրանցից մեկի հիման վրա, մ.թ.ա. IX դարի վերջին տասնամյակին կառուցվել է ուրարտական Մենուախինի քաղաքը, ուրարտական ռադմա-ստրատեգիական նշանավոր ավանպոստը Արաքսի աջ ափին: Այս բնակատեղիների պեղումների արդյունքները, ցավոք, մասնաժամանակ ուսումնասիրված ու հրատարակված չեն:

Առաջիկա ձախաղողմյան հուշարձանների մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում Մեծամորի (Սև բլրի) բնակատեղին, որը քաջ հայտնի էր հնադետների բոլոր սերունդներին, մասնավորապես Գ. Տեր-Մովսիսյանի, Ե. Ա. Բայբուրթյանի, Հ. Ա. Մարտիրոսյանի, Լ. Ա. Բարսեղյանի, Հ. Ռ. Խորայեանի, Ժ. Դ. Խաչատրյանի հետազոտական աշխատանքների շնորհիվ: Սակայն մեծ ծավալի պեղումներ սկսվեցին այստեղ միայն 1965 թվականին ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտական-երկրաբանական կոմպլեքս արշավախմբի կողմից (ղեկավարներ Կ. Հ. Միրտչյան, Է. Վ. Խանզադյան): Հին Հայաստանի այս կարևոր հուշարձաններից մեկը ընկած է Մեծամոր գետի ձախ ափին՝ Այդր լճի հարավակողմում, էջմիածնի շրջանի Վերին Զեյվա գյուղի երկսայտ հրաբխային բլրի վրա ու նրա ստորոտներին: Այն շրջապատի տափարակի վրա իշխող գիրք ունի, գրավում է մոտ 4 հեկտար տարածություն: Իր գեղատեսիլ արտաքինով, պարզ կապուտակ լճակով, սառնորակ աղբյուրներով, ծառախիտ պուրակով Մեծամորն իրեն էր ձգում բրոնզեդարյան մարդուն՝ կենսական ու արտադրական գործունեության հիասքանչ հնարավորու-

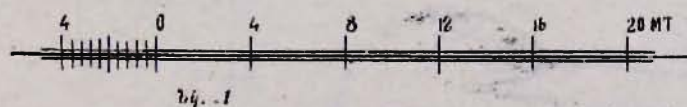
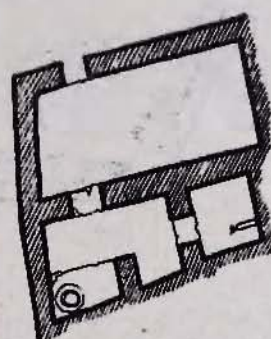
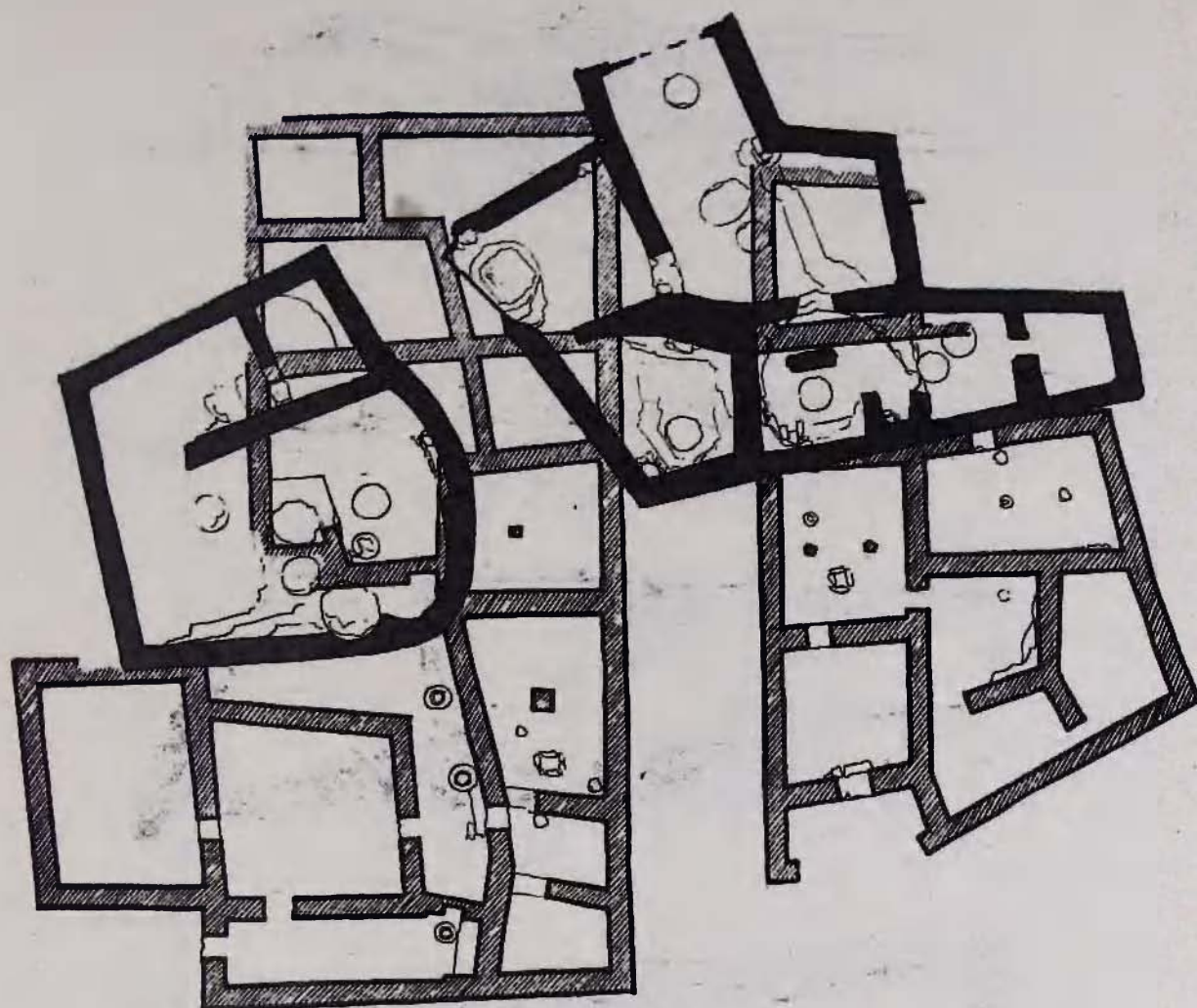
թյուններով: Զարմանալի չէ, որ 1965 թվականին բլրի հյուսիսային մասում գցված շերտագրական հսկա խրամատի տարրեր հորիզոններում բացվեցին շինությունների ու արտադրական տեղամասերի հզոր մնացորդներ, որոնք հիմնադրվել են մ.թ.ա. III հազարամյակում և աստիճանական փոփոխություններով ու զարգացմամբ գոյատևել մինչև մ.թ.ա. VIII դարի I կեսը՝ նշանավոր Արգիշտիխինիլի հիմնադրման ժամանակաշրջանը:

Բլրի տափարակ գագաթին ու ստորոտներին դիտվում են ցիկլոպյան ամրապարիսպ շինվածքներ, քարակոփ բարեձև տների մնացորդներ, ինչպես և քարայրային արհեստական մեծ կացարաններ, որոնք օգտագործվել են հազարամյակների ընթացքում՝ նախնադարից մինչև միջնադար: Այսպիսի նախնադարյան կացարաններ կային պատմական Արմավիրի բլրի վրա, Շիրակում, Զանգեզուրում, Սևանի ավազանում և այլուր, որոնք, ի դեպ, օգտագործվում էին ըստ ամենայնի, նույնիսկ ուշ միջնադարյան ժամանակներում: Կենցաղային այս հուշարձանների գերագույն մասը պատկանում է ուշ բրոնզի և վաղ ուրարտական թագավորության ժամանակաշրջանին (մ.թ.ա. XIII—VIII դդ.): Հենց այս փուլին են վերաբերում Մեծամորի արտադրական հսկա կոմպլեքսները՝ հանքանյութի հարստացման սխեմաները մեծ ու փոքր առվակներով, հսկա ժայռափոր տաշտակներով ու ռեզերվուարներով, մետաղ և այլ նյութեր հալելու բազմաթիվ մեծ ու փոքր հնոցձուլարաններով, որոնք այս բնակավայրը դարձնում են առաջնակարգ հետաքրքրության վայր՝ երկրի արտադրողական ուժերի մակարդակն ու ուսումնասիրելու տեսակետից: Բնակատեղիի ժայռոտ մակերեսը շինություններից ազատ մասերում ծածկված է բազմաթիվ երկրաշափական ու կենդանական ժայռապատկերներով, որոնք իրենցից ներկայացնում են պաշտամունքային ուշագրավ, շատ կողմերով առայժմ անմեկնաբանելի մի կոթող: Բարձունքի կողային քարայրներից մեկում այժմ էլ բխող սառնորակ աղբյուրը և հյուսիսային կողմում տարածվող ստորերկրյա աղբյուրներից սնվող հիասքանչ լճակը, հին-բնակավայր-սրբատեղիի հիմնական էլեմենտներն էին կազմում: Բնակավայրի հյուսիսային կողմում տարածվում է ուշ բրոնզեդարյան և վաղ ուրարտական շրջանի դամբարանադաշտն իր քարարկղային ընդ-

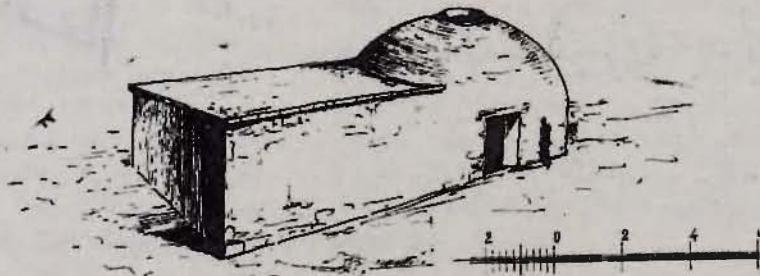
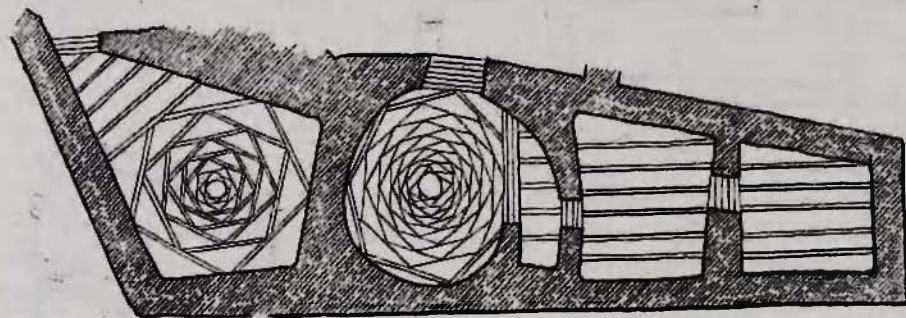
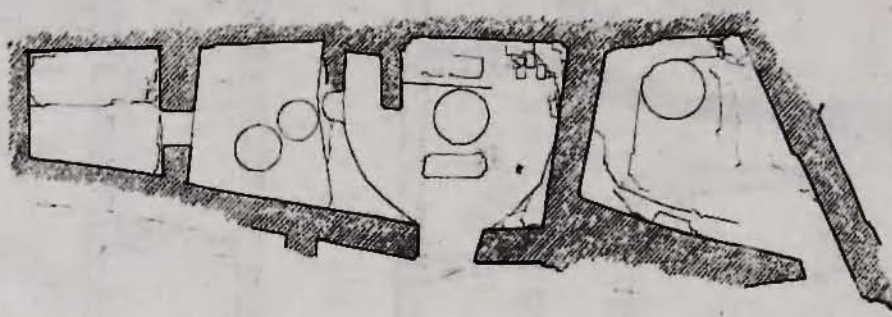
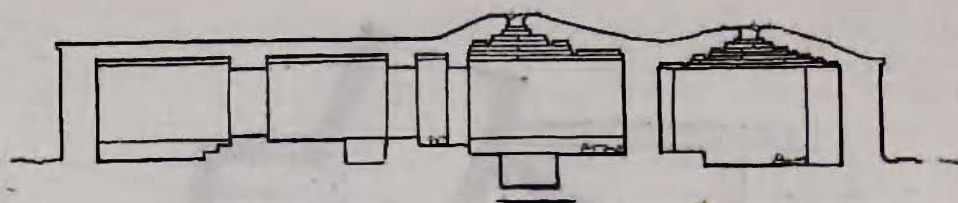
րոշ թաղումներով, հնագիտական ուշագրավ իրերով, որոնք գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում են Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակավայրի նյութերին: Ի դեպ, 1965 թվականի աշնանը այստեղ պեղվեց վաղ ուրարտական ամենատիպական դամբարաններից մեկը:

Զափազանց ուշագրավ մի բնակատեղի էլ հայտնաբերված է Հայկական ՍՍՀ Բասարգեշարի շրջանի Զոդի լեռնանցքի վրա, որտեղ երկրաբանները վերստին հայտնաբերել են նախնադարում ու միջնադարում տասնյակ հարյուրամյակներ շահագործվող ոսկու հանքերը: Զոդի բնակատեղին նույնպես հիմնադրվել է մ. թ. ա. III հազարամյակում ու գոյատևել մինչև Զաքարյանների շրջանը, այն նման է Մեծամորին արտադրական իր հսկա կոմպլեքսներով, հանքաքարի մանրացման, համաձուլման, մշակման ամենաբազմազան հարմարանքներով, արհեստագործության հուժեղ ու հետքերով, հին հանքահորերի զանազան տարատեսակների, բնակելի թաղամասերի, հսկա դամբարանադաշտերի առկայությամբ: Ցավոք, նախնադարյան նյութական արտադրության այս նշանավոր հուշարձանը մանրազնին ուսումնասիրություն չի ենթարկված:

Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակատեղին, որ նույնպես բրոնզեդարյան Հայաստանի կարևորագույն հուշարձաններից է, հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել է 1954—1962 թվականների ընթացքում Հ. Ա. Մարտիրոսյանի և Վ. Ս. Սորոկինի կողմից: Բրոնզեդարյան այս ընդարձակ հուշարձանն ընկած էր ուրարտական Թեյշեբաինի քաղաքի փլատակների տակ, Հրադանի ձախ ափի դարավանդի գետային նստվածքների վրա, Երևանի սահմանագծի մեջ. գրավում էր 40—50 հեկտար տարածություն և, բոլոր բնակավայրերի նման, բաղկացած էր շինությունների կոմպլեքսներից, դամբարանադաշտից ու ցիկլոպյան մեծ ամրոցից, որը հիմնահատակ կործանվել կամ վերափոխվել էր Թեյշեբա աստծո քաղաքի միջնաբերդի շինության միջոցին: Բնակատեղին հիմնադրվել է մ.թ.ա. XII դարում, գոյատևել ուշ բրոնզի և երկաթի լայն տարածման ժամանակներում և կործանվել է, ըստ երևույթին, ուրարտական Արգիշտի 1-ին թագավորի. արշավանքների ժամանակ՝ VIII դարի I քառորդում, թեև դրանից հետո էլ կյանքն այստեղ վերջնականապես չի դադարում (նկ. 1—3):

24.1

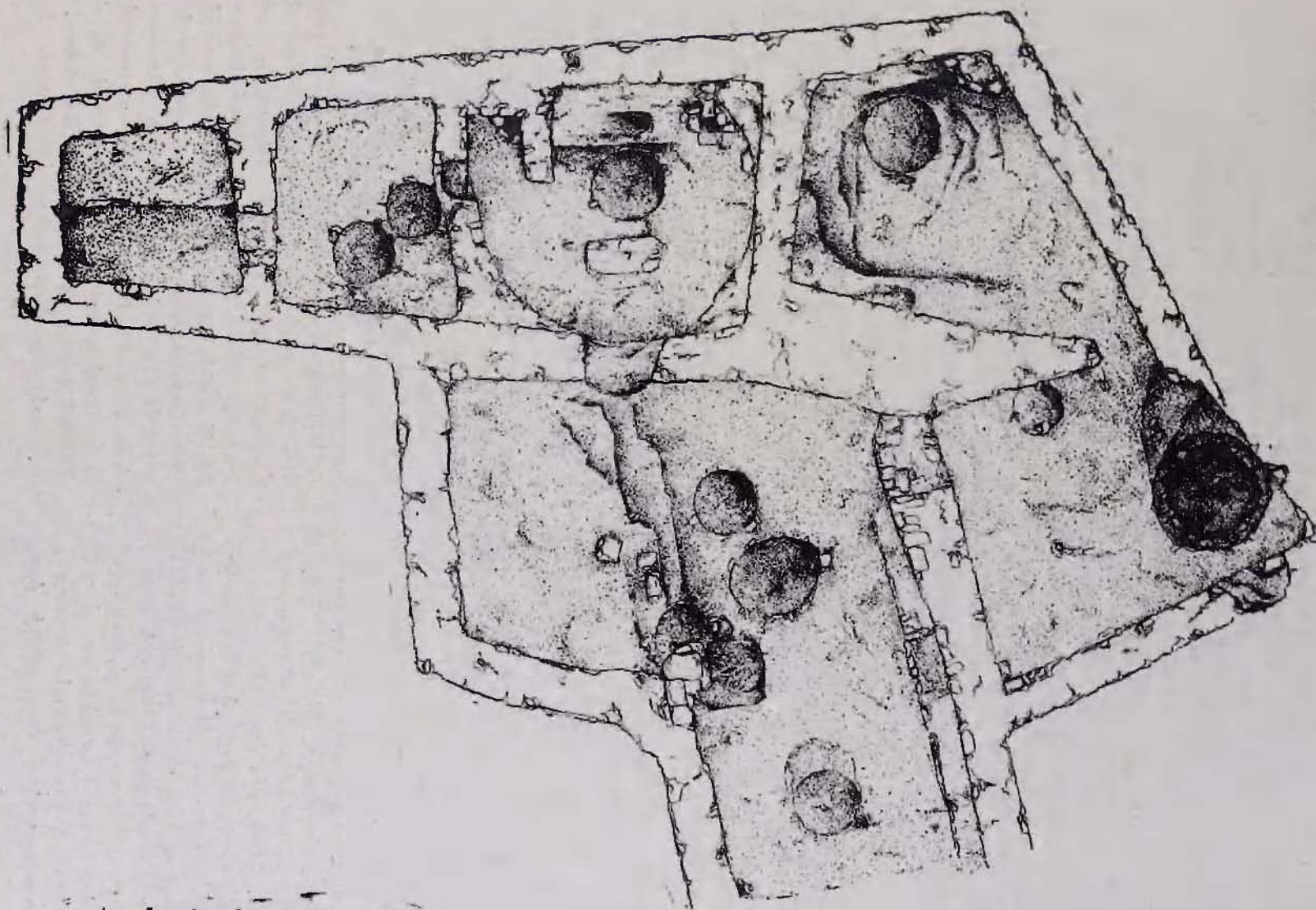

Fig. 3

Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակավայրի շինություններն առանձնապես մանրակրկիտ ուսումնասիրության են ենթարկված կենտրոնական տեղամասում: Դրանք նախնադարյան տների երկու հսկա կոմպլեքսներ են, բաղկացած իրար կից կացարանների ու տնտեսական կառույցների միակտուր հատվածներից: Սրանց մեջ մտնող յուրաքանչյուր բնակարան կազմված էր կլոր կամ բազմակյուն կացարանից, որի տարբեր կողմերից քառակուսի սենյակներ էին կցաշինված: Կառույցները վերգետնյա են՝ քարե հիմքի վրա կավածեփ վերնապատերով ու հատակով, երդիքավոր ու հարթ տանիքներով: Սրանք հայկական ճարտարապետության ամենավաղ նախատիպերն են: Առանձնապես բնորոշ ու տիպական պատկեր են ներկայացնում կլոր կացարանները, որոնց համար պարտադիր են սրբազան ու կենցաղային օջախները, հացահատիկի հորերը, ինչպես և պողաբերության ղաղսփարը հատկանշող կանացի քարակոփ կուռքերը: Այս կացարանները ներքուստ գրեթե բոլորովին կլոր են, ունեն կավածեփ մահիճներ ու նստարաններ, իսկ դրսի կողմից՝ քառակուսի առանձնապես գծագրված: Սրանք Արարատյան դաշտին բնորոշ բնակարաններ են, որոնց նախատիպերը հանգես են եկել տակավին մ.թ.ա. IV—III հազարամյակներում:

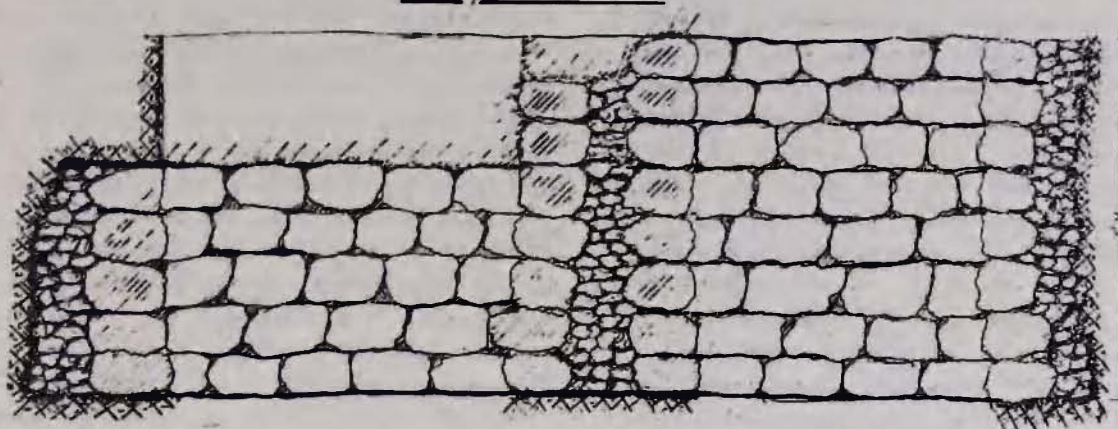
Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շինությունների հատակագծային առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բրոնզի դարաշրջանի բնակարանը բաղկացած է եղել փոքր ընտանիքների պատկանող շինությունների մի քանի մեկուսացված խմբերից, որոնցից և կազմվել է նահապետական մեծ ընտանեկան համայնքը՝ գերդաստանը՝ մ.թ.ա. II հազարամյակի բնորոշ տնտեսական-հասարակական միավորը: Շինարարական այս կոմպլեքսների բազմամասնությունը ու բաղմօջախությունը, ինչպես և շինություններն իրար կապող բազմաթիվ մուտքերի առկայությունը աներկբայորեն մատնանշում են, որ բնակարանային ներկայացված տիպի մեջ համադրվում են նահապետական գերդաստանի տոհմական կենցաղի ու փոքր ընտանիքների առանձին բնակեցման սկզբունքները: Բնակավայրի հարավ-արևելյան մասում կատարված շերտագրական խորը կտրվածքը ցույց է տալիս, որ այստեղ կյանքը հարատևել է մոտավորապես 4 հարյուրամյակ՝ նախաուրարտական կառույցների իրար

վրա նստած 4 շերտերով և որոշակի հնագիտական բնութագրով: Ամենաստորին շերտում բացվել են մետաղագործական արհեստանոցի փլատակներ, գործիքների, ձուլման թասերի ու կաղապարների կոմպլեքսով, մետաղագործական հնոցի մոխրի ու փայտածխի թանձր շերտի մնացորդներով: Հետագա ուսումնասիրությունները ցույց տվին, որ մետաղագործական արհեստանոցի այս տիպը տարածված էր ողջ Կովկասում և Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին և I հազարամյակի սկզբներին: Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մեր նյութերի եզրիտական զուգահեռները կիրառական արվեստի հուշարձաններից: Կարմիր բլրի մետաղաձուլական արհեստանոցում հայտնաբերված նյութերի մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երկաթե սկավառակաձև պատրաստուքները, որոնք հաստատում են երկաթագործության առկայությունը Հայաստանում ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի վաղ փուլերից սկսած (մ.թ.ա. XII դար):

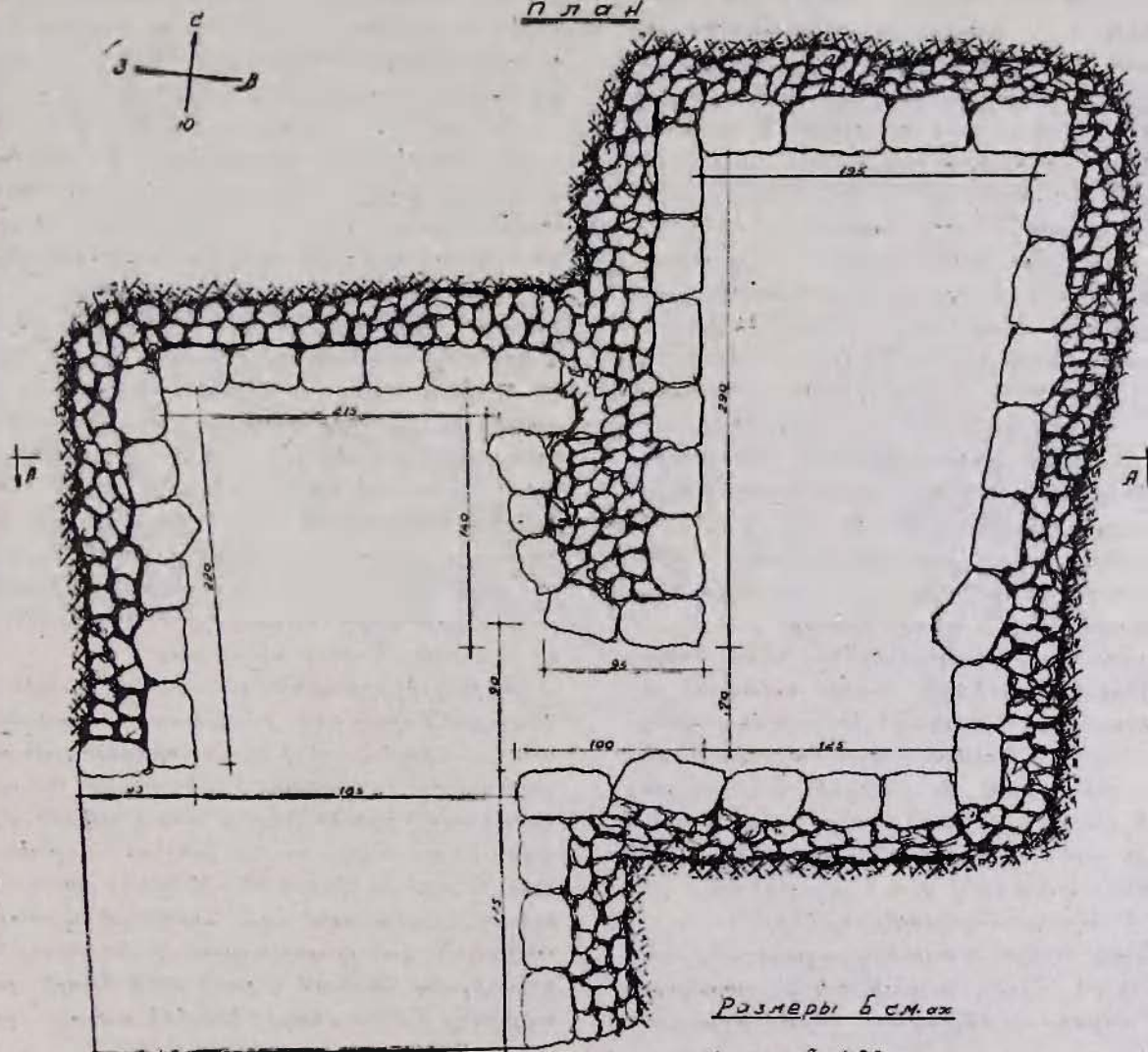
Կարմիր բլուրի նախաուրարտական դամբարանների մի մասը հայտնաբերվել է կենտրոնական և ծայր արևմտյան շինությունների հատակների տակ, իսկ ավելի մեծ հատվածը՝ բնակատեղիի սահմաններից դուրս, նրա հարավ-արևելյան մասում: Այս հանգամանքն էլ իր հերթին վկայում է, որ մ.թ.ա. XIII դ. վերջերին այս փոքրիկ բնակատեղին հետզհետե ընդլայնվելով, ուրարտական էքսպանսիայի նախօրեին դարձել էր բավականաչափ հարուստ ու ընդարձակ բնակավայր՝ տնտեսության բազմապիսի ճյուղերով: Հայտնաբերված են հացաբույսերի և կենդանիների մնացորդներ, քարից, մետաղից, կավից և այլ նյութերից պատրաստված բազմաթիվ հետաքրքրական իրեր ու առարկաներ:

Լեռնեականի բնակատեղին: Մ.թ.ա. VIII դարի սեպագիր արձանագրությունների մեջ նշվում են «էրիախի երկրի» (Շիրակի դաշտավայր) ուշ բրոնզեդարյան և ուրարտական ժամանակաշրջանի մի քանի հարուստ բնակատեղիներ, որոնցից մեկը հայտնաբերվել ու մասամբ ուսումնասիրվել է Լեռնականի մսի կոմբինատի շինարարության վայրում՝ 1934 թվականին, Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (ղեկավար Աշխ. Քալանթար) և լրացուցիչ ուսումնասիրության է ենթարկվել 1952

каменное разрушенное жилище
Разрез по А-А

П л а н

թվականին ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի էրթուղային ջոկատի (ղեկավար Հ. Ա. Մարտիրոսյան) հետախուզական աշխատանքների միջոցին։ Բնակատեղին ընկած է Շիրակից դեպի Վանանդի ու Արարատյան դաշտերը տանող ճանապարհների հանգուցակետում և տեղադրված մի քանի աննշան բարձունքների վրա՝ XI—VIII դարերի մի քանի հարյուր դամբարանների հարևանությամբ։ Հնավայրի գրաված ընդհանուր տարածությունը, ամրոցի առկայությունը, բնակավայրը շրջապատող պարսպապատը, ոռոգելի ցանքատարածությունները և այլ մանրամասները պարզված չեն։ Չի կատարված նաև տեղագրական հանույթ։ 1934 թ. աշխատանքներին վերաբերող կարճառոտ հաղորդման մեջ նշվում է միայն, որ կենդանական բնակատեղին կազմված է քարակերտ, քառանկյունի կամ կիսագետնափոր, հիմնահողային կացարաններից, քարաըկղային ու գետնահողային թաղումներից։ Վերոհիշյալ շինություններից մեկը հայտնի է զանգվածեղ մարտական սակրի պղնձաձուլական կաղապարի գյուտով և ուսումնասիրողների կողմից իրավամբ համարվում է բրոնզեդարյան մետաղագործի արհեստանոց։

1952 թվականի աշխատանքների ժամանակ բնակավայրի արևմտյան հատվածի ծայր արևելյան բլրի վրա հայտնաբերվեցին մի քանի քարե շինությունների մնացորդներ, որոնցից մեկի պահպանված պատերի բարձրությունը հասնում էր 2, 10 մ. (նկ. № 4)։ Սրանք շինված էին բրոնզեդարյան կիկլոպյան տիպի շոր շարվածքով, բազալտի ու տուֆի կոպիտ մշակված բեկորներից։ Հատակները կավածեփ էին, ողորկ՝ մոխրի ու այրված գերանների թանձր շերտի մեջ՝ խեցեղենի, աղորիքների, երկաթե իրերի մնացորդներով։ Արևելյան բլրի շարունակության վրա պեղվեցին բազմաթիվ քարաըկղա դամբարաններ։

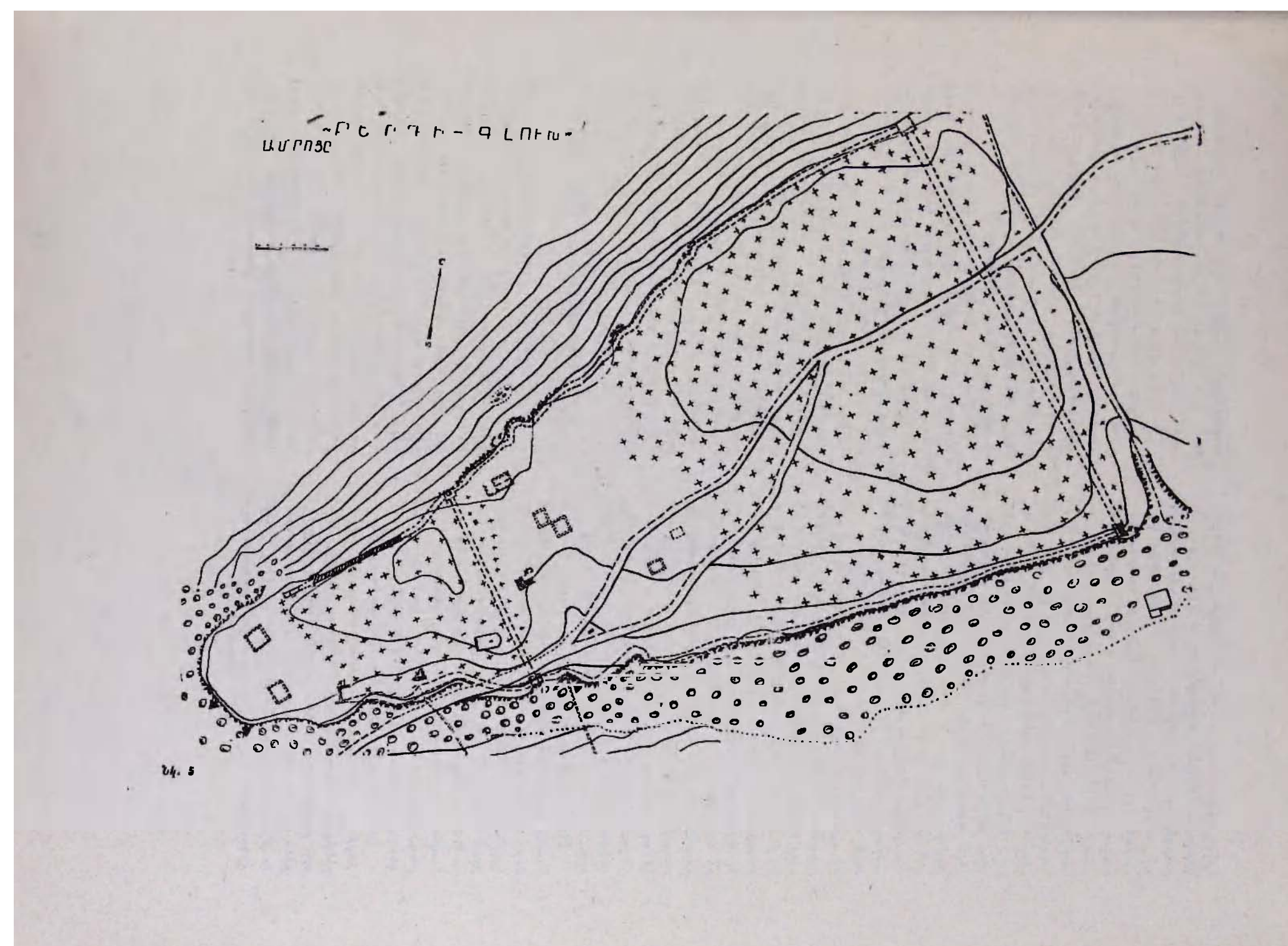
Մեծսևեանյան բնակատեղիներ։ Կամո քաղաքի ավերոց բնակատեղիներ։ Սեանի ավազանի աշխի ընկնող ամրոց բնակատեղիներից մեկը գտնվում է Կամո (նախկին Նոր Բայազետ) քաղաքի կենտրոնում և հայտնի է նշանավոր «Բերդի գլուխ» ամրոցով, որը տեղադրված է քաղաքի արևմտյան մասում բարձրացող 40—50 մետրանոց հրվանդանի վրա և զբաղեցնում է գագաթի 5 հեկտար տարածությունը (նկ. 5)։

Ամրոցն ունեցել է աշտարակազարդ հզոր պարիսպներ (4 մետր լայնությամբ), բարեկարգ, խիստ ամրացված միջնաբերդ՝ հարավ-արևմտյան

մասի կացարաններով, միջնաբերդից դուրս, բնակելի տների կոմպլեքսներ, բնակության համար հարմարեցված մեծ ու փոքր բնական այրեր, հսկա ժայռաբեկորներից շինված ստորերկրյա գետնուղի, որը տանում էր դեպի Գավառագետը, ինչպես և բնորոշ բրոնզեդարյան բնակատեղի։ Ամրոցի հարավ-արևելյան անկյան ուղղությամբ այժմ էլ պահպանվել են սալածածկ ութ թռչեքանոց կամուրջի հետքեր, իսկ նրա հարավային լանջին՝ բնակատեղիի կացարանների փլատակներ։

Այս բնակատեղին ու ամրոցը, ինչպես պարզվեց վերջերս Գ. Հ. Միքայելյանի հետախուզական աշխատանքներից, գոյություն է ունեցել ուշ բրոնզեդարյան շրջանից մինչև մ. թ. ա. I դարը և հին մշակույթի շինարարական հորիզոններն այնպես են միահյուսված ու խառնված, որ առաջմ հնարավոր չէ հստակորեն զանազանել տարբեր շրջաններին պատկանող կառույցների ու կուլտուրական շերտերի կոմպլեքսները։ Հասկանալի է, որ բնակատեղին և ամրոցը պետք է նշանակալից չափով բարեկարգված ու ամրացված լինեին մ.թ.ա. VIII դարի վերջերին, երբ ուրարտական Ռուսա I-ին թագավորը ղավթեց Վելիքուխի երկիրը և բնակատեղին վերակառուցելով ու վերանվանելով «խալդի աստծո քաղաք», այն դարձրեց թագավորության փոխարքայության կենտրոն։ Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներից ոմանք (Պիոտրովսկի, Գյուղալյան, Շլեկ, Միքայելյան) պնդում են, որ «Բերդի գլուխ» նշանավոր ամրոցի մատույցները և ջրային ռեսուրսները պահպանող մի քանի մեծ ու փոքր ավանպոստեր էին հանդիսանում «ժամի դարի», «ջաղացի դարի», «Մըռթբի ձորի» և այլ բերդեր։ Պատահական չէ նաև Սմբատյանցի, Լալայանցի, Մեշյանիսովի, Ավդալբեգյանի, Բարխուդարյանի, Պիոտրովսկու, Գյուղալյանի, Միքայելյանի և շատ ուրիշ հնագետների հետաքրքրությունը նշանավոր կոթողի նկատմամբ։

Լեւալեհի բնակատեղին (նկ. 6—7)։ Գյուղի հարավային ծայրամասի քարքարոտ բարձունքների վրա է գտնվում Լճաշենի նշանավոր կիկլոպյան ամրոցն ու նրան շրջապատող բնակատեղին։ Այն գրավում է ավելի քան 55 հեկտար տարածություն, փրկված է 15 բլուրների, նրանց լանջերի ու ձորակների վրա։ Ամրոցն իր դիրքով 50—100 մետր բարձունքի իշխում է շրջակայքի վրա։ Հնավայրի արտաքին պաշտպանական պարսպապատերի ընդհանուր երկարությունը հասնում է շուրջ 5000 մետրի, լայնությունը 3,5—5 մետրի։ Լճաշենի ամրոցն ունի

երկու միջնաբերդ, բարձր բլուրների վրա տեղադրված, տարրեր մեծությամբ, 22 հզոր քարաբուրգեր ու աշտարակներ: Ամրոցի ու միջնաբերդի տարածությունները ծածկված են բազմաթիվ կացարանների ավերակներով: Ամրոցից դուրս, հարավային, հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան հատվածներում նույնպես քարակերտ խոշոր շինությունների ավերակներ կան: Ամրոցի երկու միջնաբերդերն իրար հետ կապված են բնական կիրճերի անխոցելի ճանապարհներով՝ 200 մ ընդհանուր երկարությամբ: Լճաշենի ամրոց-բնակատեղի, անկասկած, հանդիսացել է մի անխորտակելի պատվար Սևանի հյուսիս-արևմտյան վերջավորության վրա և ապահովել Ուղուրի-էտիունյան ցեղային հզոր միության անվտանգությունը հյուսիսից: Առաջին միջնաբերդը տեղադրված է ամրոցի արևելյան մասում՝ մեկ հեկտար տարածության վրա, ունի եռաշար պարսպապատ 4 մուտք, մոտավորապես 70 քառակյտների կամ բուլորատիպ կացարան, բրոնզեդարյան ու միջնադարյան բնորոշ շերտերով, որոնք վերագրվում են մ. թ. ա. III հազարամյակից մինչև մ. թ. XIII դ. ընդգրկող ժամանակաշրջանին: Այս շերտերի մեջ իրենց զգալի հարստությամբ ու հզորությամբ աչքի են ընկնում ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի շերտերը: Հենց այդ շերտերից մեկումն էլ, առաջին միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատի 11-րդ կացարանի նախավերջին հորիզոնում հայտնաբերվեցին երկու գետնափոր մետաղաձուլական հնոցներ և պղնձագործական մեծ կաղապար՝ մոխրի ու փայտածխի թանձր շերտի մեջ:

Լճաշենի բնակավայրի բաղկացուցիչ մասերի, նրանց ժամանակագրական փոխհարաբերությունների և շերտագրության հարցերն առաջմ հստակորեն չեն լուծված: Սրա բնակելի թաղամասերում շատ կան երեք-չորս սենյականոց բնակարաններ՝ օջախներով, բուխարիկներով, կենտրոնական սյունաշարերով, որոնք գիտվում են իբրև ընտանեկան մեծ համայնքների՝ նահապետական գերդաստանների կացարաններ:

Լճաշենի երկրորդ միջնաբերդը գտնվում է ամրոցի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում, առաջինից 300 մետր հեռու ընկած գոգավոր բլրի վրա, որը բարձրանում է Սևան-Կամո ճանապարհի եզրին: Այն նույնպես գրավում է 1 հեկտար տարածություն, առաջինի նման կրկնաշարիսպ ունի, երկու մուտք և սրանց աջ ու ձախ կողմերում՝ աշ-

տարակների հետքեր: Միջնաբերդի շարունակության վրա, բարձունքների գագաթներին ուլանջերին բազմաթիվ բնակարանների հետքեր կան:

Կացարանների մի առանձին, հսկա խումբ էլ բացվել է գյուղի արևելյան՝ ջրից ազատված հատվածում, ուր գտնվում է ուրարտական նշանավոր տիրակալ Արգիշտի 1-ին թաղավորի սեպագիր արձանագրությունը՝ Կիեխունի երկիրը (այժմ Հրազդանի շրջան) նվաճելու մասին: Ի դեպ, այստեղ Արգիշտին հաղորդում է նաև, որ ինքը հասավ մինչև Իշտիկունի քաղաքի՝ այսինքն Լճաշենի մեծ բնակավայրի, սահմանագիծը:

Հավանաբար Արգիշտին այստեղ էլ կանգ է առել, որովհետև նրան դիմագրավում էին Սևանի ավազանի ամենահզոր ցեղերը: Լճաշենից հյուսիս ու հարավ կան մի քանի փոքրիկ ամրություններ, որոնք պաշտպանում են երբեմնի հզոր իշտիկունյան ամրոցի մատուցները:

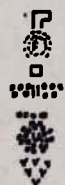
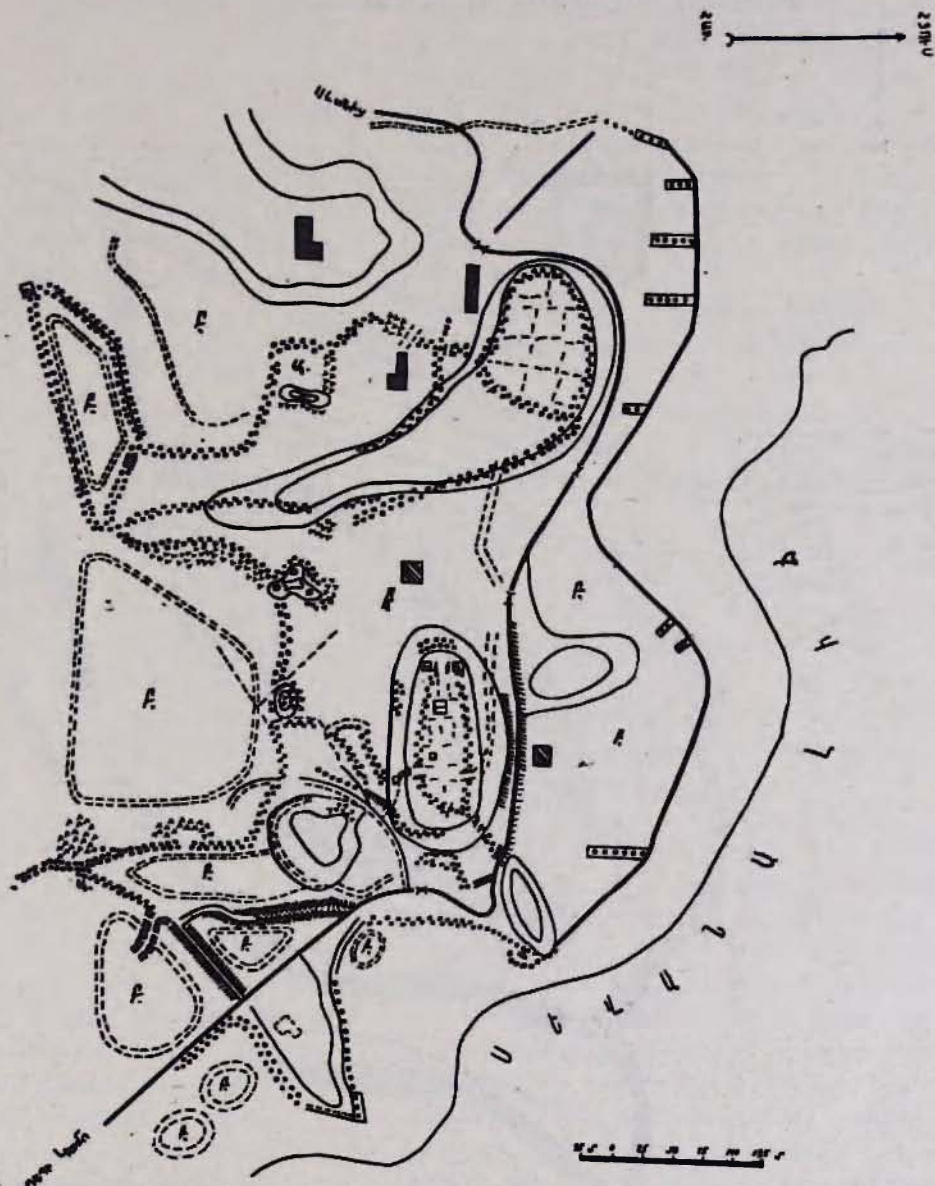
Այս նշանավոր հնավայրի պեղումները կատարվում են ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (ղեկավար Հ. Հ. Մնացականյան):

Մենք էլ միայն ավելացնել, որ Լճաշենի ամրոց-բնակատեղին ունի նաև հսկայածավալ դամբարանադաշտեր, 2000 տարվա (մ.թ.ա. III—I հազարամյակներ), բազմատիպ թաղումների խմբերով, որոնց հարստությունը համեմատության եզրեր չի գտնում կովկասյան և ոչ մի հուշարձանի հետ:

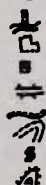
II. ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏՆՐ, ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐ

Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի ժամանակներին հատուկ են դամբարանների մի քանի հիմնական տիպեր, որոնց մեջ հանդիպում են միայնակ, զույգային, կամ խմբական թաղումներ՝ կողքի վրա պառկեցրած, ձեռքերն ու ոտքերը կծկած դիրքում: Դամբարանում կենտրոնական դիրք էր հատկացվում ննջեցյալներից ավագին կամ գլխավորին: Սրանց մեջ զետեղվում էին հանդերձյալ կյանքի համար անհրաժեշտ ամենատարբեր տիպի իրեր ու առարկաներ, բազմաթիվ արհեստների արգասիքներ, որոնք մեզ են հասցնում ուշ բրոնզեդարյան նյութական արտադրության յուրովի գեղեցիկ ու անկրկնելի պատկերը, անհերքելի տվյալներ ընձեռնում ժամանակի ար-

ԼՃԱՇԵՆԻ ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ ԱՄՐՈՅԻ
ԱՓԱԶԱՓԱԿԱՆ ՀԱՆՈՒՅԹԸ

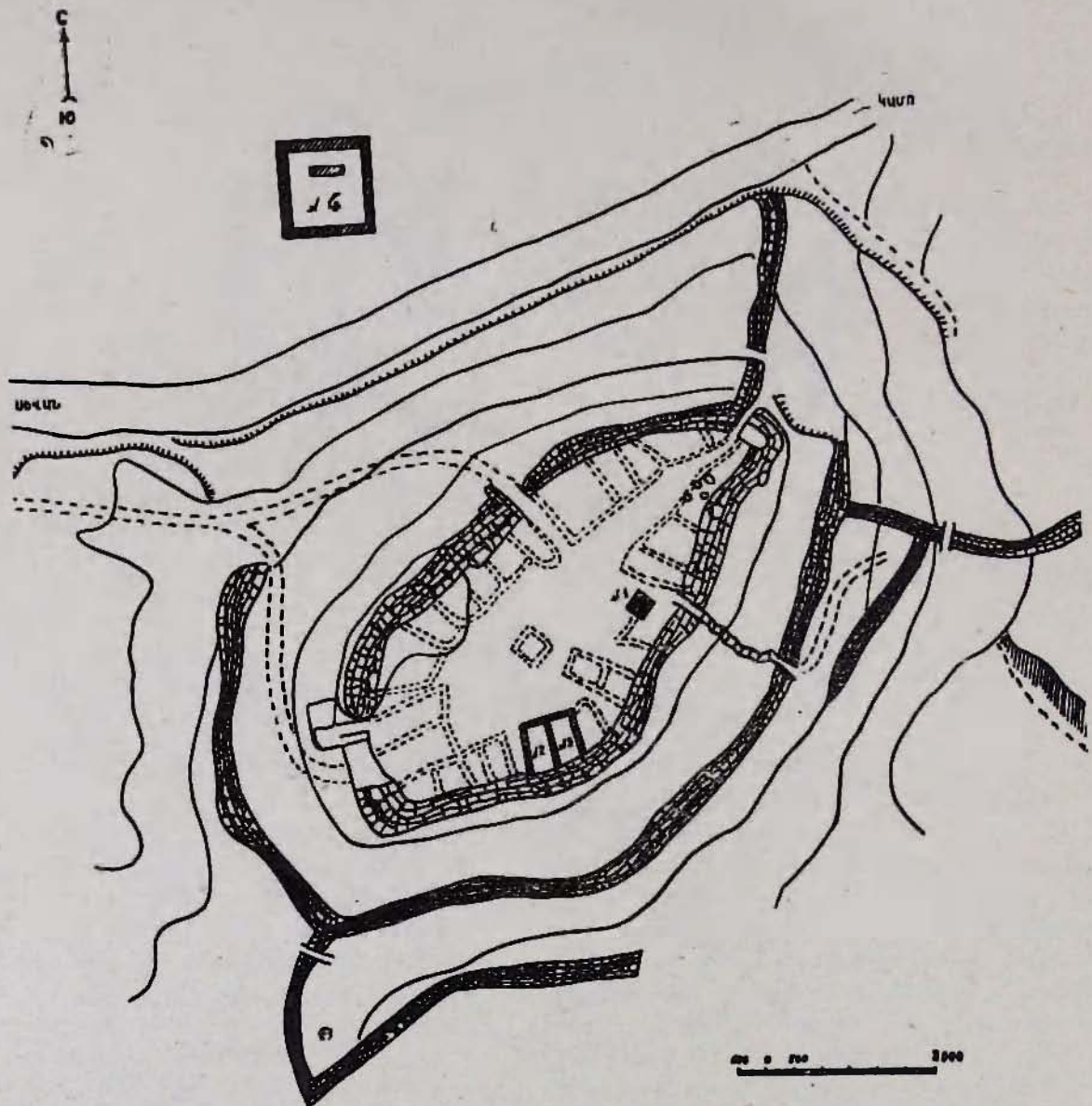
ՎԵՐԱՄԱՐՈՒՄ ԳՈՐԾ
ՄԱՍՈՒՆՈՐ
ԳՈՐԾԱԾ ՄԱՍՈՒՆ
ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄԻ ՄԱՍՈՒՆՈՐ ԳՈՐԾՈՒՄԻ ԵՎ ՄԱՍՈՒՆ
ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄԻ ՄԱՍՈՒՆՈՐ ԳՈՐԾՈՒՄԻ ԵՎ ՄԱՍՈՒՆ
ԵՎ ՄԱՍՈՒՆ
ՄԱՍՈՒՆՈՐ ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ

ՓՈՐՈՒ ԱՆՄԱՐՈՒՄ ԵՎ ՊԱՐՈՒՄ ԳՈՐԾՈՒՄ
ՄԱՍՈՒՆՈՐ ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ ԱՄՐՈՅԻ
ԱՆՄԱՐՈՒՄ ԳՈՐԾՈՒՄ
ԱՆՄԱՐՈՒՄ ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ
ՊԱՐՈՒՄ ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ
ԱՄՐՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՄ
ՄԱՍՈՒՆՈՐ ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ
ՄԱՍՈՒՆՈՐ ԿԻԿԼՈՂՅԱՆ

Նկ. 6

ԼՃԱՇԵՆԻ ԿԻԿԼՈՊՅԱՆ
ԱՄՐՈՑԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻ ՀԱՆՈՒՅԹԸ

Նկ. 7

տադրական, արվեստագիտական հասույթների վերաբերյալ:

Դամբարանների ամենատարածված տեսակը, այսպես կոչված, «քարարկղն» է, որն ունի քառակյունի կամ քառակուսի ձև, գետնահողային հատակ, քարե ժայռաքեկորներից կամ տափակ սալերից շինած պատեր ու տանիք: Այս տիպի դամբարաններն իրենց ծավալային ու կառուցվածքային առանձնահատկություններով բաժանվում են բազմաթիվ տարատեսակների, որոնց նմուշները ներկայացված են (նկ. № 89) Թազաքենդի և Լենինականի դամբարանադաշտերում՝ 1894 թ. Չարկովսկու և 1952 թ. Հ. Ա. Մարտիրոսյանի կողմից պեղված օրինակներով: Դամբարանների այս տիպը հանդիպում է Երևանի, Թալինի, Աշտարակի, Դիլիշանի, Կիրովականի, Ալավերդու, Սիսիանի, Գորիսի և բազմաթիվ այլ շրջաններում, որոնց թվարկումն իսկ շատ ժամանակ կիսի: Սրանց հետ միասին հանդիպում են նաև հիմնահողային թաղումներ (Լենինական, Կարմիր բլուր, Թազաքենդ, Տոլորս, Գեղարոտ և այլն), փայտե ծածկով կամ առանց ծածկ, որոնք պարզապես անպաճույճ քառակյունի կամ քառակուսի դամբարանափոսեր են առանց բարդ մանրամասների: Թաղումների այս հիմնական ձևից քիչ են տարբերվում դամբարանաթմբային հուշարձանները, որոնք քարարկղ կամ հողային դամբարանի վրա կրում են տարբեր մեծության քարակույտեր կամ հողի բլրակներ: Թաղումների այս տիպը մեծ մասամբ տարածված է Սևանի ավազանում, Ղարաբաղում, Լոռի-Թոնդրում և այլուր: Սրանցից առանձնապես ուշագրավ են 1956—1966 թթ. ուսումնասիրված (ղեկավար Հ. Հ. Մնացականյան) Լճաշենի ցեղային առաջնորդների դամբարանաթմբերը, որոնց տրամագիծը հասնում է 18—20 մետրի: Մայր հողի մեջ պատրաստված թաղման սրահներն ունեն 5—8 մ երկարություն, 2,5—3,5 մ լայնություն, 3 մ բարձրություն, կառուցված են 3—5 տոննանոց ժայռաքեկորներից, ունեն կրկնակի գերանածածկ տանիք և քարե ծածկույթ՝ կեղծ կամարի ձևով շինված: Առաջնորդների աճյունները դամբարան էին իջեցնում շքեղ դիակառքերով, որոնց վրա և շուրջը տեղավորում էին ննջեցյալի արդուզարդը, հանդերձանքը, սպառազինությունը, ձիասարքը, առաջնության խորհրդանիշերը: Գերեզմանի փայտե խուցը պաստառապատում էին բեհեզյա գործվածքներով, ննջեցյալին ծածկում ոսկեկար

ու ոսկեզարդ սավանով, նրա հագուստը ներկում էին կարմիր օխրայով և այլն:

Դամբարանաթմբերի խոշոր հուշարձաններ են ուսումնասիրվել անցյալ դարի 90-ական թվականներից է. Ռեսլերի, Ա. Մեշչանինովի, Ալեքսեբրովի, Կուշնարևայի և այլոց կողմից Լեոնային Ղարաբաղի Առաջածոր և Խոջալի գյուղերի մոտ: Խոջալի դամբարանադաշտը բաղկացած է 30 կուրգաններից, որոնք սփռված են 1 քառ. կմ տարածության վրա և ներկայացնում են թաղումների երկու հիմնական տիպ, իրենց տարատեսակներով:

Առաջին խումբ—խնամքով կառուցված միջին մեծության քարաթմբեր բոլորովին հարթ գագաթով:

Երկրորդ խումբ—Հողաթմբեր՝

ա) Բարձր ու մեծ, որոնց գագաթի մասը արեւելյան կողմից մասամբ ծածկված է գետաքարով:

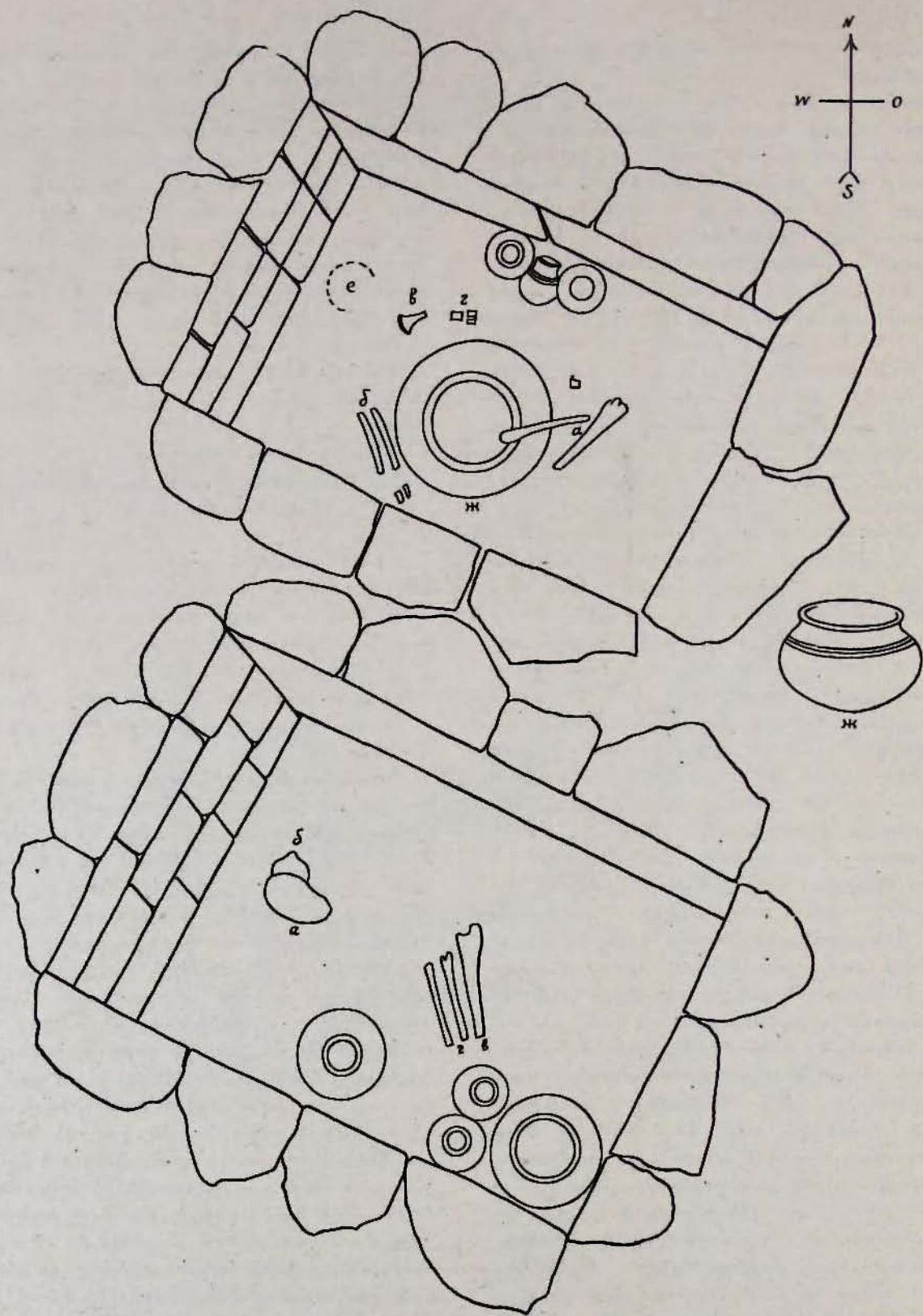
բ) Մեծ ու միջին չափի, որոնց գագաթի գոգավոր մասը ծածկված է գետաքարով:

գ) Մեծ կամ միջին չափերի, որոնց գագաթի գոգավորությունը քարե ծածկույթ չունի:

դ) Հողաթմբեր, գագաթի հարթ մասով, առանց գոգավորության և քարե ծածկույթի:

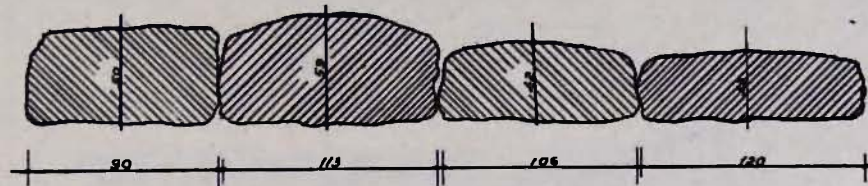
Սրանց զգալի մասի թաղման սրահները փայտածածկ են:

Ներկայացված այս տիպերը տարբերվում են իրարից նաև դամբարանների ձևերով ու կառուցվածքով: Երկրորդ խմբի դամբարանաթմբերի մի մասը պարունակում էր ցեղային առաջնորդների հսկա քարարկղյա թաղումներ, մյուս մասը՝ միջին չափի քարարկղներ, իսկ երկրորդ խմբի դամբարանաթմբերը՝ գետնահողային թաղումներ դիակիզման հետքերով: Խոջալի դամբարանադաշտի էմիլ Ռեսլերի կողմից անցյալ դարի վերջերին պեղված 22 հուշարձաններից մի քանիսը շատ նշանավոր են: Լճաշենի, Գեղարոտի, Նորատուսի, Շամիրանի և այլ դամբարանադաշտում շատ տարածված են այսպես կոչված կրոմլեխները, որոնց կենտրոնական քարարկղային կամ գետնահողային թաղումները շուրջանակի պատված են ցից քարերով: Քարե այս շրջանակների տրամագծերը հասնում են 3—20 մետրի: Թաղման խցերի չափերը 3—4 քառ. մետրից հասնում են 10 մետրի: Թաղումներն, իբրև կանոն, ավելի աղքատիկ են, քան դամբարանաթմբայինները (նկ. 10—11): Այս տիպի հուշարձաններից առանձնապես ուշագրավ

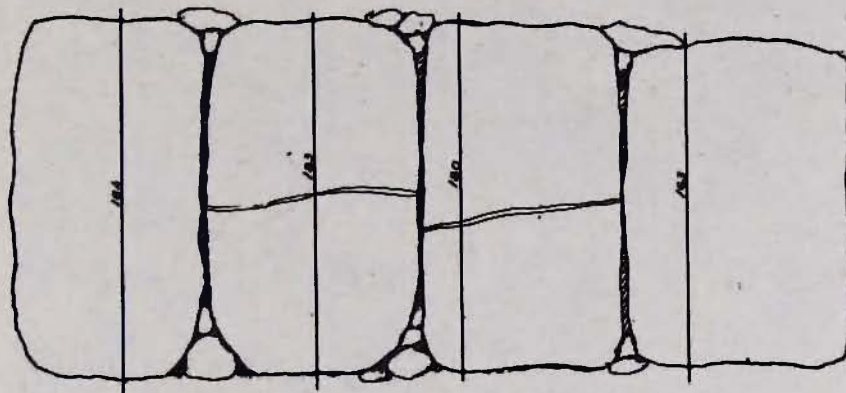

погребение

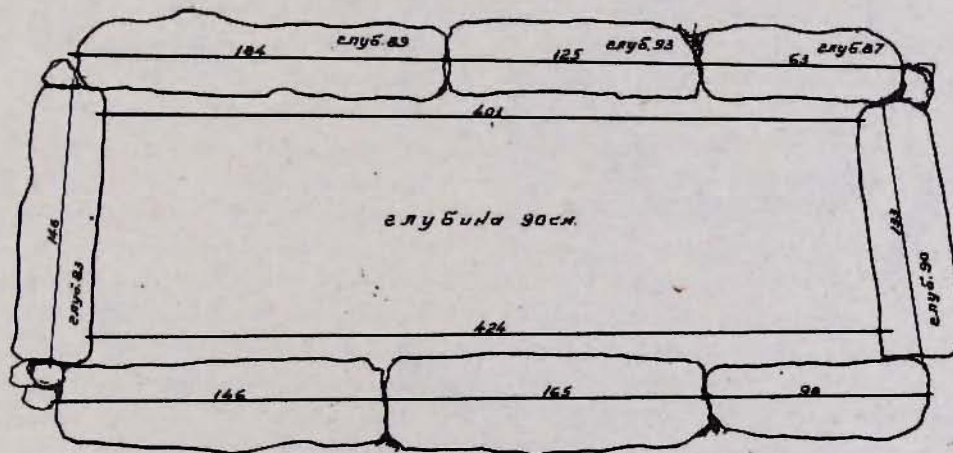
Разрез плит

плиты

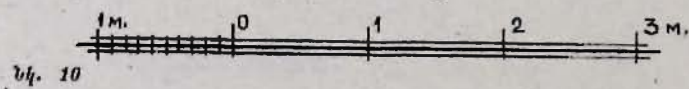

план погребения

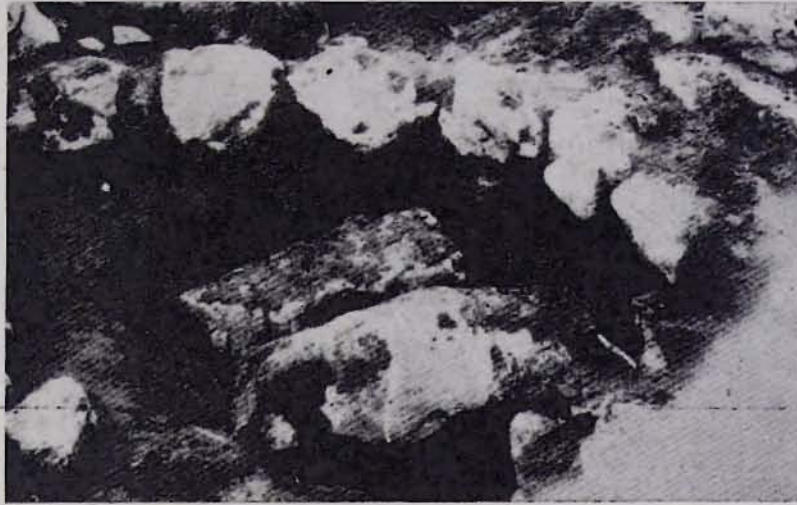

Размеры в см.ох

Масштаб = 1:25

են Թալինի (Աշտարակի շրջանի Շամիրան գյուղի սահմաններում ընկած կիկլոպյան մեծ ամրոց բնակատեղիի դամբարանադաշտը, որի մի քանի հարյուր խնամքով պատրաստած, գեղեցիկ կրոմ-լեխները հաճախ օղակված են սրբատաշ քարերով, Վերջիններն էլ զարդարված են կենդանիների ու երկրաչափական ձևերի ռելիեֆ պատկերներով, իսկ շրջանակի կենտրոնական մասում ունեն ուղղաձիգ դրված քարե սյուներ՝ մենհիրներ, որոնք հեռվից անտառի տպավորություն են թողնում (նկ. № 13—14):

նկ. 11

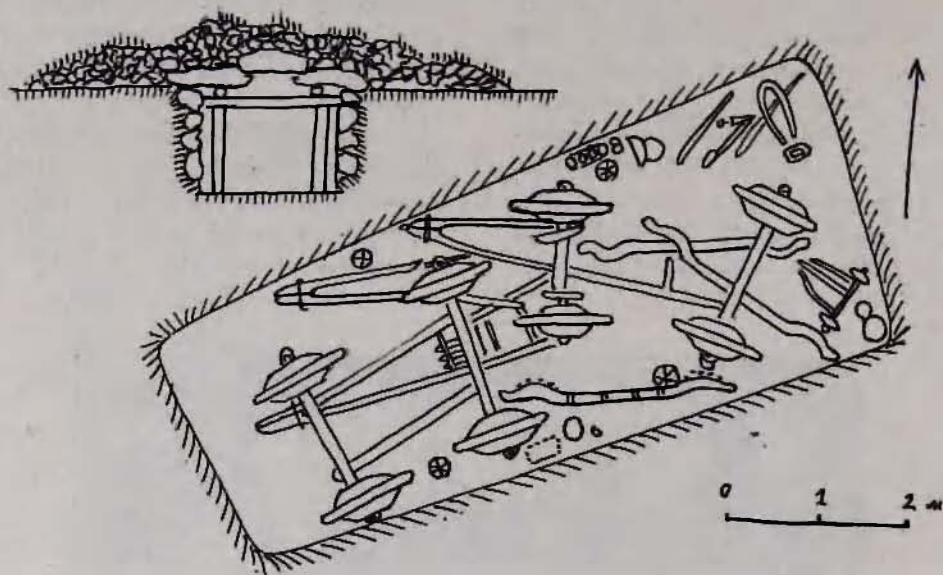
Մենհիրների այդպիսի անտառներ կան Շամշադինի շրջանի Նավուր գյուղի մոտ, Զանգեզուրի Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ և այլուր: Հետաքրքրական առանձին մենհիրներ են կանգնեցված Նավուր գյուղի չորանոցների մոտ, Թալին գյուղի մոտ, Սիսիանի մոտ գտնվող Ղոշունդաշի հին բնակավայրի սահմաններում և այլուր: Թաղումների այս խումբը լավ ուսումնասիրված չէ: Աշտարակի և Շամշադինի շրջանի Ղրղի ու Զորաթան գյուղերի դաշտերում դրվածներից բաղկացած «մեռյալ քաղաքներ» կան: Այս դրվածները կառուցված են ուղղաձիգ կանգնեցված հսկա քարերից, ունեն մուտք, տանիք: Այդ փոքրիկ քարաշեն տնակները քարարկղային թաղումներից տարբերվում են նրանով, որ դրված են գետնի վրա և ոչ թե հողի մեջ: Դրվածային թաղումները Հայաստանի համար անբան էլ բնորոշ չեն:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում հանդիպում են նաև դամբարանների շտաբաժված, ունի-

կալ տեսակներ: Այսպիսի դամբարանադաշտերից ամենահարուստն ու հետաքրքրականը 1959 թ. բացված և այժմ ուսումնասիրվող (ղեկավար Տ. Խաչատրյան) Արթիկ-Տուֆի № 15 քարհանքի դամբարանադաշտն է, քաղաքից 4 կմ դեպի արևմուտք: Քարհանքի հսկա տարածություն վրա այժմ ուսումնասիրված են հարյուրավոր (253) ինքնատիպ դամբարաններ, որոնք փորված են վարդագույն տուֆի ստվար լավայի մեջ և ներկայացնում են օվալաձև փոքրիկ դամբարանախցիկ քարե հատակով և տանիքով, վերևից փոր-

ված կլոր կամ քառակուսի անցքով, որը կազմում էր մի ամբողջություն թաղման խցի հետ (նկ. № 15): Անցքը վերևից փակվում է քարե խցանով, որն, իբրև կանոն, իր գույնով ու քարատեսակով տարբերվում է դամբարանի քարից: Խցանների վրա և դամբարանների պատերին երևում են փորոզ և հարդարող մետաղե գործիքների հետքեր: Դամբարաններին կից երբեմն պատահում են թաքստոցներ, որոնք որպես կանոն թալանված են: Դամբարանները հաճախ բոլորովին ազատ են լինում հողից: Խցանները ամուր պահելու համար, նրանց ներքևի մասում քարե լիցք է արվում կամ պատ շարվում: Արթիկ քաղաքի շրջանում տուֆի շերտերի մեջ պատրաստված նման դամբարանների հանդիպում են, սակայն սրանք էլ բնորոշ չեն ոչ Հայաստանի, ոչ էլ Կովկասի համար:

Իբրև դամբարանային հուշարձաններ Հայաստանում հայտնի են նաև քարայրները:

бл. 12

бл. 13

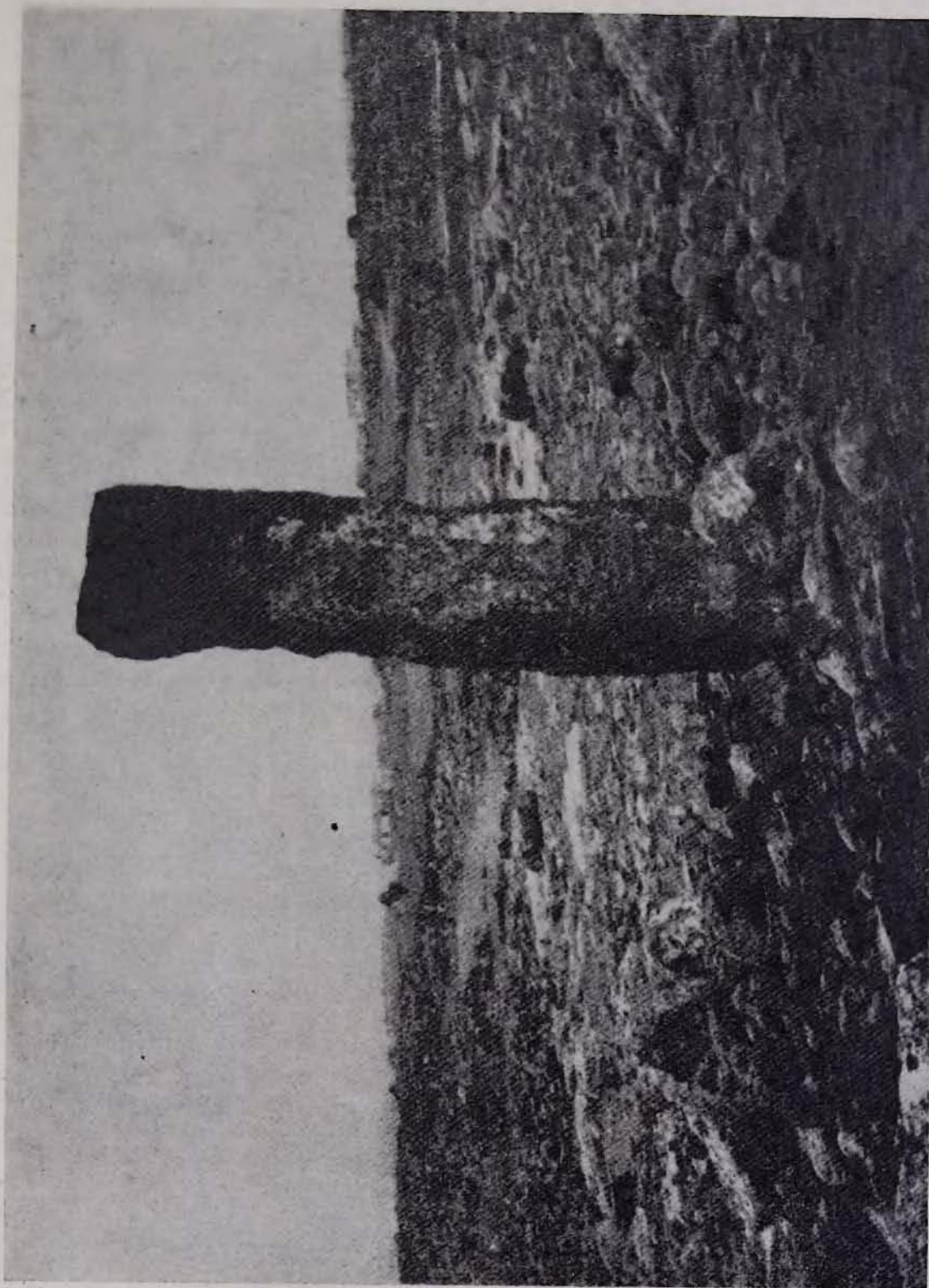

Fig. 14